

Георгій Папакін

**Розробка теоретичних питань української археографії
в діяльності Археографічної комісії ЦАУ УСРР (1929 - 1930)**

Період кінця 20-х - початку 30-х років в Україні характеризувався бурхливим розвитком архівознавчих досліджень та виникненням наукових інституцій. Причому вони створювалися не лише в тогочасній столиці — Харкові, а й в регіонах. Найбільш специфічною з них була Археографічна комісія ЦАУ, створена за рішенням Президії ВУЦВК наприкінці 1928 р.

Головним її завданням було керівництво науково-видавничою діяльністю архівних установ. Проте суто наукові, теоретичні питання археографії посіли поважне місце в її повсякденній роботі.

Розгляд доробку АК ЦАУ і взагалі архівістів у царині теоретичної археографії слід розпочати не з 1929 р., а трохи раніше. Ці питання зосереджувалися навколо найбільш теоретично обізнаного і впливового археографа, який працював з 1924 р. в архівній системі. Йдеться про проф. В. Романовського, директора Центрального архіву давніх актів у Києві. Але, оскільки він був одночасно і найактивнішим членом АК ВУАН, для аналізу треба звернутися лише до тих праць Романовського, що вийшли під грифом ЦАУ. В них теоретичні погляди професора, таким чином, були схвалені керівництвом Укрцентрархіву і ставали офіційною точкою зору.

Йдеться насамперед про посібник "Нариси з архівознавства", який став найпершим підручником для архівістів України. Це видання було здійснено ЦАУ, схвалено його керівними органами і певною мірою мало офіційний характер, що неодноразово підкреслювалося керівництвом Укрцентрархіву.

Серед інших настанов, якими регламентувалася діяльність архівів та архівістів, В. Романовський виклав певні, хоч і дуже короткі, настанови щодо видання архівних документів. Слід підкреслити, що саме тут, ще 1927 р., він сформулював ті загальні принципи здійснення "всякого видання архівних джерел, якщо воно претендує на науковість".

В. Романовський виділив три етапи підготовки текстів до друку. Це з'ясування походження документів, наукове їх описання та критика, добір найхарактерніших джерел ("наукове видання серії повинно бути якнайповніше"). Далі йде класифікація документів у збірці за певним принципом, який виразно подається у передмові. Третій етап — це складання заголовку, де мають відбитися назва документу, дата, адресат та автор, зміст. Щодо відтворення тексту автор "Нарисів" давав такі настанови: "Текст друкується певним шрифтом, всі приписки та вставки виділяються іншими шрифтами або пояснюються у примітках. Текст старовинних грамот (до XVI ст.) друкується рядок у рядок, буква в букву з усіма деталями в означеннях окремих літер (юсів, тіл, крапок і т.д.), в грамотах XVI ст. дозволяється робити деякі полегшення — розкриваються тітла і т.д. Тексти XVII ст. та пізніші друкуються ще простіше, з передачею скорочень, виправкою явних помилок і т.д.¹ В. Романовський далі визначав, що залежно від характеру тексту (стародавні або новітні, документальні чи літературні), а також мети видання (філологічні дослідження або історичні студії) існують різні підходи до підготовки видань. Він їх докладно описав трохи нижче².

Таким чином, у цьому архівному підручнику давалися короткі, проте конкретні і зрозумілі настанови до підготовки архівних документів для видання. Їх можна вважати найпершими офіційними вимогами до документальних збірок, якими керувалися археографи ЦАУ. Слід підкреслити, що саме тут, а не в наступних публікаціях В. Романовського, як стверджував І. Бутич, був сформульований той мінімум вимог, яких мали дотримуватися всі археографи³.

Особливу цінність підручник В. Романовського набуває ще тому, що там вперше серйозно були поставлені проблеми наукового опису фондів і документів, і через розкриття наявного світового досвіду ("регести", "календарі", "інвентарі") наочно демонструється необхідність підготовки науково-довідкових видань⁴.

III. Джерелознавчі галузі знань

Оскільки цей напрям у майбутньому став одним з головних у роботі АК ЦАУ, зокрема її архівознавчої секції, не можна заперечити першопрохідницьке значення праці киянського професора, яка фактично заклала підвалини усього наукового доробку комісії.

У наступних публікаціях — рецензіях на археографічні праці — В.Романовський розвивав ці ідеї. Оскільки всі його статті вміщувалися у журналі ЦАУ "Архівна справа" і погоджувалися автором з керівництвом управління, є підстави для твердження, що в них також формулювалася позиція АК ЦАУ, адже керівник Укрцентрархіву одночасно очолював і комісію⁵.

У рецензії на перший номер "Українського археографічного збірника" (видання АК ВУАН) директор КЦАДА знов викладає наукові принципи археографії. Він слушно зазначає, що найголовніші з них — якнайвідповідальніше ставлення до своєї праці, бо "довгі літа пройдуть, аж поки документ дочекається передруку"⁶. Особливо В.Романовський закликав добірку жалуваних грамот не варто називати "документами", а якщо вживати саме цей термін — то слід подавати й інші різновиди документів цієї тематики (люстрації, описи відсутності — копію, що найкраще збереглася⁷.

Незаперечно наукову цінність становлять і думки автора рецензії щодо термінології української археографії. Зокрема, вживання понять "документ", "грамота", "акт", "диплом". Він доводить, що слово "документ" вживається частіше за все у широкому розумінні, тому добірку жалуваних грамот не варто називати "документами", а якщо вживати саме цей термін — то слід подавати й інші різновиди документів цієї тематики (люстрації, описи Києва по ревізіях та ін.)⁸.

Інша рецензія директора КЦАДА стосується проекту видавничої символіки, що її запропонував польський вчений Ю.Семенський. Автор рецензії скаржився на "страшенну плутанину", що панувала у царині відтворення тексту архівних документів. Принцип підходу був єдиний: "друкування оригіналу різними шрифтами, з умовними зазначеннями особливостей рукопису й примітками". Самі ці умовні зазначення, як пише В.Романовський, були різними не лише у різних країнах, а і в різних видавництвах і навіть у різних виданнях одного видавництва. Часто-густо одне і теж позначалося по-різному. Тому він підтримав проект Ю.Семенського, який вводив 30 видавничих символів з досить простих комбінацій дужок, знаків запитання та оклику. При цьому відзначалася перевага цієї системи, на жаль, так і не використаної в археографії, перед системою графічних позначок російського археографа С.Валка⁹.

Кілька важливих теоретичних думок, передусім про завдання і визначення саме археографії, висловлював В.Романовський у рецензії на брошуру М.Бельчикова. Зокрема, там вказувалося, що "основне спрямування археографа преларувати частку цього матеріалу — історичні джерела так (описати й видрукувати), щоб дослідникові дати всю суму даних, потрібних для критичної оцінки історичного джерела"¹⁰. У зв'язку з цим Романовський наголошував, що "даремно гадати, що фотографічна точність — ідеал археографії". Водночас він висловив думку, що пізніше інкрементувалася йому "комуністичними археографами": "археограф, готуючи текст джерела до друку для користування дослідником, має перед очима не стільки внутрішній зміст джерела, скільки зовнішній його вигляд і всі палеографічні і дипломатичні його особливості"¹¹.

Ці спостереження та висновки, що були підсумком археографічної та архівної праці В.Романовського, високо оцінені в історіографії¹², в ході їх публікацій набували певним чином офіційного характеру. Тому всі їх можна вважати найпершими науковими принципами, сформульованими АК ЦАУ, або ж такими, що були покладені у підґрунті подальших наукових розборок комісії.

А складні теоретичні питання стали виникати вже на початку діяльності АК ЦАУ. І найпершим з них стало питання — що ж мало собою представляти документальне видання, що вийшло від АК? Досі єдиного підходу не спостерігалось. Попередні, "декабристські" збірники радше були збірками статей, побудованих на архівних документах. Так само планувався і збірник пам'яті В.Антоновича. І хоча українські археографи на кінець 20-х років вже накопичили багатющий досвід цієї роботи, АК мала визначитися із ним, висловити своє сприйняття або аргументоване відхилення тих чи інших існуючих засад добору та видання документів.

Першою аргументованою і докладно розробленою археографічною пропозицією, що надійшла до АК 1929 р., став лист О.Оглоблина щодо видання "Актів до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)". На думку киянського професора, збірник мав складатися із вступу, де висвітлюватимуться питання принципів та плану видання, технічні пояснення та міститиметься науково-археографічний огляд документів. У першому відділі дослідник

III. Джерелознавчі галузі знань

планував дати акти самого Петрика (універсал, листи, трактат з Кримським ханством), у другому — документи українського та московського урядів щодо боротьби з Петриком, у третьому — відгуки повстання в Україні та поза її межами, подальша доля самого Петрика. Наприкінці збірника мали бути факсимільне відтворення деяких найважливіших документів, хронологічний перелік всіх актів, покажчики (іменний, географічний, тематичний)¹³.

Такий проспект можна було б вважати за зразковий, проте в ньому не вистачало важливих деталей — описання наукових засад відтворення текстів кінця XVII ст. (транслітерації, мови, орфографії тощо).

Саме ці дуже важливі питання перебували у центрі уваги працівників АК при обговоренні планів інших видань XVI - XVII ст., а саме — актових книг. Як вже вказувалося, до вирішення проблеми видання цих важливих документів української історії залучалися найкращі археографи, пов'язані з АК — акад. Д.Багалій, проф. В.Романовський, В.Барвінський, М.Горбань.

В.Романовський, завідуючий архівом, де зберігалася Остерська магістратська книга XVII ст., у своєму висновку підкреслював, що її видання можна здійснити лише "додержуючися останніх вимог археографічної науки". Він наполягав на необхідності складання "покажчиків, пояснень термінів і взагалі такого оброблення тексту, яке давало б читачеві якнайбільше даних для правильного розуміння пам'ятки". Оскільки книга була написана двома мовами — старопольською та українською діловою XVII ст., то археограф вносив пропозицію використати відповідно правила Краківської Академії наук для текстів XVI - XVIII ст. та власні правила, що їх розробив сам Романовський, взявши до уваги найновішу німецьку, французьку та англійську літературу з видавничої техніки. Він наголошував також на необхідності правильної розшифровки палеографічних накреслень, неможливої без залучення до роботи над виданням найкваліфікованіших архівних працівників¹⁴. Тим більше, що деякі особливості цієї книги вимагали обережного до неї ставлення: втрата окремих аркушів, плутанина при оправі у XVII ст., сумніви відносно аутентичності деяких актів, а окремі були, безсумнівно, сфальсифіковані¹⁵.

В АК ЦДАУ після обговорення цих пропозицій виникла ідея видання Остерської книги двома випусками, оскільки все одно вона і за мовою, і за характером ведення — "індукта" та "протокольна", відчутно розпадалася на дві окремі частини. Першим випуском мали бути вступна стаття В.Романовського та текст книги до 1648 р. (тобто польський). Другий випуск мав побачити світ лише після здійснення першого¹⁶.

Така постановка питання заслуговувала на увагу, тому перш ніж висловити своє ставлення до нього, Романовський ще раз уважно вивчив саму книгу. В результаті, він висловився досить категорично: це "справить враження несерйозного археографічного підприємства провінціального типу". Аргументи його були дуже вагомими: упорядчу і критичну роботу слід проводити над усією книгою, оскільки з польського тексту втрачена велика частина, аркуші переплутані і серед записів XVII ст. трапляються записи навіть XVIII ст.; другий випуск без вступної частини не буде мати самостійного значення¹⁷.

Безсумнівно, що ці теоретичні настанови, що їх виклав один з найдосвідченіших українських археографів, мали лягти в основу роботи комісії. Проте В.Романовський не обмежився викладом своїх міркувань. Він виробив і надіслав АК правила для копіїстів Остерської книги та окремо — правила підготовки її до друку¹⁸.

На жаль, зберігся лише перший документ — "Правила для копіїстів, якими слід керуватися при підготовці до видання рукопису Остерської книги 1625-1687 рр."¹⁹. Цінність цих правил важко перебільшити — адже вони були першими правилами для переписки історичних документів в АК ЦДАУ і, безперечно, могли використовуватися при підготовці до видання усіх документів XVI - XVII ст. Настанови В.Романовського торкалися буквально усіх сторін копіювання рукопису. Він конкретно вказував, як слід розміщувати текст, відмічати пагінацію оригіналу, окремо підкреслювалося, що текст підлягає переписуванню без змін чи доповнень, за винятком: розкриття загальноприйнятих скорочень, виправлення явних помилок, диттографії та гаплографії. Також визначалися способи показу інтерполяцій, закреслень, втрачених місць або місць, що не читаються. Остання вказівка стосувалася відтворення знаками сучасного шрифту відсутніх вже літер польського та староукраїнського алфавіту.

Питання видання актових книг ставило на обговорення ще одну проблему — форми археографічної подачі цього виду архівних документів. Відомо, що в "Архиве Юго-Западной России" друкувалася маса актів з цих книг, особливо Правобережної України. Проте постановка В.Романовським, М.Горбанем та В.Барвінським проблеми повного видання всієї

III. Джерелознавчі галузі знань

книги, а не тематично підібраних актів з неї, було без перебільшення революційним для археографії. Плідність цієї постановки питання викликала до життя ще одну ідею — повного видання Луцької гродської записової, поточної і декретової книги 1562 р., що зберігалася у ЦДАДА. На жаль, прізвище автора цієї пропозиції не збереглося. Можна лише висловити припущення, що це міг бути В.Романовський, О.Андріяшев або М.Тищенко. Він запропонував видрукувати всю книгу повністю, із вступною статтею, з іменним, географічним та предметно-тематичним покажчиками, які полегшували б користування книгою. Видання могло бути корисним для ознайомлення “з певною формою тогочасної дипломатики, так і з певною структурою судівництва і діловодства”²⁰.

До тих пір, поки ще не були розроблені загальні Правила археографічної обробки історичних документів, кожен упорядник видання мав йти своїм шляхом, розроблюючи свої власні правила. При цьому вони користувалися вже існуючими розробками: О.С.Лалпо-Данилевського (1901 р.) та “Правилами видання документів Петроградського відділення Головарху РРФСР”²¹, доповнюючи або змінюючи окремі їх положення. До їх послуг були також нароби АК ВУАН, сформульовані у передмові першого тома “Сказанія о войне козацкой з поляками” С.Величка. Саме так діяв вчений секретар АК М.Горбань, який готував до друку “Матеріали до історії гайдамаччини на Слобожанщині”. Він розробив і подав до АК правила видання цього тому, оговоривши їх особливості. По-перше, він виходив з характеру видаваних документів — канцелярського походження кінця XVIII ст. Їх писали переважно напівписемні канцеляристи або урядовці, тому не було сенсу зберігати особливості їхнього правопису для видання, розрахованого не на лінгвіста, а на історика. В цілому М.Горбань вважав за доцільне наблизити текст до сучасного російського правопису та пунктуації, зберігаючи літеру “ять” лише в середині слів. За загальне правило бралось друкувати документи цілком, проте, якщо вони повторювалися, дозволялося скорочувати один з них, обумовивши це у примітках²². Щодо складання заголовків, легенд, приміток, принципу розміщення документів “Правила” М.Горбаня не давали вказівок — адже для себе всі ці питання він вирішував у робочому порядку.

Відчуваючи недостатність цих “Правил”, оскільки їх практично неможливо було прикласти до археографічного опрацювання інших документів, АК ЦАУ і особливо її архівознавча секція визнали за необхідне вироблення загальних правил видання документів хоча б одного історичного періоду — кінця XVIII - XIX ст. Характерно, що ініціативу практичних працівників архівних установ — архівістів та археографів — щодо необхідності мати конкретні і загальнозрозумілі правила видання документів — підкреслюють одноголосно всі дослідники, котрі писали про це питання²³. Це легко пояснюється. Адже авторитетні вчені, які співробітничали в АК ВУАН, віддавали перевагу “авторському праву”, погоджуючися лише на певні загальні принципи передачі тексту²⁴. Проте залучення до археографічної праці ширшого кола археографів-початківців вимагало досить значної уніфікації всієї цієї праці. За це питання взявся голова архівознавчої секції проф.В.Веретенніков, який вже у травні 1930 р. виніс на загальне обговорення проект “Тимчасових правил для видання документів канцелярського походження” згаданого історичного періоду.

Цей проект вигідно відрізнявся від “Правил” Горбаня тим, що чітко формулював завдання видання документів: “а) передавання тексту документів; б) складання заголовків до документів, що їх друкується, в) подання до документів контрольно-археографічних та бібліографічних даних (легенди, видання)”. В.Веретенніков наполягав на обов’язковості передмови з поясненням способів видання, датування та розміщення документів за хронологією, географічною (адміністративно-територіальною) ознакою, складання заголовків до кожного документа і лише у виняткових обставинах — до групи документів. Заголовок мав складатися з трьох елементів — порядкового номера, дати та предметного визначення документа: проте, якщо документ вже мав заголовок, його слід було відтворити.

Що ж стосувалося способу передачі тексту документа, то В.Веретенніков погоджувався із Горбанем відносно необхідності подавання їх сучасним правописом, “за винятком особистих листів та резолюцій історичних осіб, де орфографія зберігається цілком”. Але відносно пунктуації погляди двох археографів розійшлися діаметрально.

Особливого значення В.Веретенніков надавав приміткам та легендам, де мало бути зазначено: “1) вказівки на місце та номер перебування з важливішими помітками на ньому; 2) зовнішнє описання документів, а саме: а) нумерація аркушів, б) злий стан документів... в) чим написано документа, якщо це не чорнила (як от, наприклад, олівець), г) якщо документ написаний на бланку, то бланк дається в повному вигляді в заголовку документа в простих

III. Джерелознавчі галузі знань

дужках... д) вказівку на печатку, що є на документі та з) в разі, коли документ раніше надруковано, робиться посилання на друковане видання". Показчики мали бути трьох видів: іменні, географічні та предметні²⁵.

Цей проект став предметом жвавого обговорення не лише в АК ЦАУ, а і в АК ВУАН, куди був направлений на рецензування²⁶. З членів АК ЦАУ першим відгукнувся В.Романовський, який в цілому схвально оцінив їх, особливо підкресливши значення мети публікації, і вказав: "Правила справляють гарне враження і творять значний крок наперед в розвитку української археографії, яка не може похвалитися теоретичною розробкою і обґрунтування навіть важливіших принципів передачі друком архівних текстів". Проте були й серйозні зауваження. Так, правила не враховували індивідуальних особливостей текстів та передачі їх друком, що відноситься кожен раз на обов'язок редактора. А головне — правила придатні для друкування окремих документів, або комплексів їх, "порівнюючи неповно враховують найхарактернішу форму діловодства другої половини XVII та XIX ст. — "справу" (дело)". В.Романовський вважав, що ця характерна особливість вимагає від редактора певних пояснень щодо фонду в цілому, звідки походить "справа", відомостей про інші аналогічні справи, про їх діловодний зв'язок з кінцевим результатом "справи" в інших інстанціях. З більш дрібних зауважень можна назвати заперечення щодо необхідності збереження авторської пунктуації, невизначеність — які саме тексти вважає В.Веретенников російськими, а які — українськими (тут була велика плутанина)²⁷.

Саме з цим зауваженням погодився В.Барвінський під час обговорення проекту правил на Архівознавчій секції АК 15 травня 1930 р. Проте він заперечував точку зору М.Горбаня і В.Романовського щодо наближення пунктуації до сучасної, погоджуючись залишити пунктуацію документа лише XIX ст. Взагалі ж секція постановила затвердити правила як робочий документ. Протокол зафіксував, що О.Оглоблін, якому теж були надіслані "Тимчасові правила" на зауваження, не відгукнувся; до нього звернулися ще раз²⁸, але знову без наслідків. Відгук київського професора не знайдено серед паперів АК ЦАУ. Аналогічного роду прохання були надіслані акад.Д.Багалію та М.Яворському²⁹, проте їхні оцінки правил В.Веретеннікова також не збереглися.

Водночас із розробленням правил видання масової категорії документів, що знаходилися у полі зору АК — періоду кінця XVIII-XIX ст., поставало питання щодо нормування підготовки до видання іншої не менш значимої категорії архівних документів — XX ст. Але в цій царині не вистачало таких знаних і досвідчених археографів, як В.Романовський, В.Веретенніков, М.Горбань — адже вони спеціалізувалися по археографії попереднього періоду.

Тому не випадково на першому ж засіданні секції видавання історико-революційних пам'яток 7 березня 1930 р., коли вирішувалося питання про завдання роботи секції, постала і ця проблема. Останнім пунктом у порядку денному стояло: "Питання техніки археографічної підготовки матеріалу до видань". По підсумках обговорення секція постановила: "Вважати за потрібне скласти інструкцію, де встановити мінімум археографічних вимог для підготовки до видання історико-революційних пам'яток (документів)"³⁰. Цілком зрозуміло, чому АК вийшла на таке формулювання — "мінімум археографічних вимог". Адже з точки зору передачі тексту пам'яток поч. XX ст. не виникало великих ускладнень з мовного, орфографічного, граматичного боків. Разом з тим існували певні питання, що їх треба було вирішити однозначно.

Однак, не дивлячись на всю необхідність мати відповідні правила або інструкції, на той період ми не змогли знайти у документах АК хоча б натяку на їхню розробку. Очевидно, що за цю роботу ніхто не взявся аж до кінця 1931 р., коли II з'їзд архівістів затвердив загальні настанови до видання документів за всі історичні періоди.

Справа обговорення Правил копіювання та видання документів змусила Археографічну комісію звернути увагу на весь той ланцюжок археографічної праці, що передувє виданню збірників, та особливості кожного з етапів. В.Романовський у цьому зв'язку писав: "Взагалі робота підготовча і археографічна складається з таких моментів: 1) копіювання; 2) звірка копій з оригіналом (робиться разом з редактором); 3) підготовка (передача тексту згідно з правилами, що виробляє редактор, а саме: а) закреслене; б) підкреслене; в) інтерполяції; г) підписане; д) непрочитане; е) попсоване; ж) пропущене; з) переправлене; і) явні помилки; к) зовнішній опис — стан збереження скрині по аркушах; л) легенда на окремих документах; м) розкриття скорочень; н) попередня коректа. 4) Редагування: а) вироблення правил друку; б) перевірка тексту за правилами і системою,

III. Джерелознавчі галузі знань

прийнятими до друку; в) археографічний коментар; г) характеристика авенти, датування, варіанти, попередні видання, незрозумілі слова; д) пунктуація, заглавні літери, вибір шрифтів; е) встановлення умовних означень; ж) каліграфічний опис; з) остаточна коректа³¹.

Ознайомившись з цими думками В.Романовського, О.Оглоблін дав свої додаткові зауваження. В них, зокрема, пропонувалося усю археографічну працю розділити на три етапи: переписування, технічна підготовка видання та наукова редактура. Але, на додаток до думки В.Романовського, він поділяв кожен з цих етапів на кілька груп у залежності від характеру документів (часу створення, мови, технічного стану). Наукова робота (тобто останній стан підготовки) — це найбільш складна і кваліфікована, особливо якщо видаватимуться матеріали "XVI - XVII ст., латинські чи польські документи, надто ж приватні". Оглоблін пропонував увести ще одну градацію — едіцію документів, зібраних до купи "історичним шляхом (щоденники, "міські книги", цінні фонди тощо)" і тих, що "треба зібрати (за певною темою), це особливо важко з матеріалами XIV-XV ст., як відомо, страшенно розпоршеними"³².

Праця двох видатних істориків-археографів над визначенням етапів і обсягів археографічної роботи була важлива для АК головним чином з практичного боку — встановлення єдиних норм оплати праці авторів-упорядників. Для цього АК розробила такі пропозиції — схему роботи над документами. По-перше, визначалися три типи видань, що їх готуватимуть для АК: "1) Підготовка до друку друкованих матеріалів, загально відомих, які не потрібно спеціально розшукувати або групувати. 2) Готування до друку матеріалів (друкованих), що їх треба збирати та групувати; архівних, яких не треба особливо розшукувати та групувати. 3) Готування до друку архівних матеріалів, що їх треба спеціально розшукувати і добирати". По-друге, закладалося обов'язкове коментування, пояснення та історіографічні розвідки, та окреме редагування цих вже підготовлених документів³³. Як ми бачимо, були цілком проігноровані пропозиції В.Романовського щодо відокремлення технічних етапів підготовки видань і О.Оглобліна — щодо градації археографічної праці за історичними періодами, мовними та технічними особливостями. Оскільки доповідна АК ЦАУ була затверджена керівництвом Укрцентрархіву і доведена до всіх архівних установ, на нашу думку, вона не досягла тієї мети, що мали на увазі провідні археографи. Якщо б була врахована хоча б структура пояснень В.Романовського та О.Оглобліна, архіви та їх археографічний актив мали б чіткі вказівки на всіх етапах роботи над документами, і не було б тих суперечок, що виникли, прикладом, в Одесі під час обговорення робіт щодо підготовки збірника з історії революції 1905 р. Одні працівники розуміли підготовку документів "без вступу, приміток", інші — "зі вступом, примітками на зразок матеріалів декабристів (видання 1926 р.)"³⁴. Різні думки були і відносно того питання, чи давати до збірника документи, раніше вже друковані, а головне — якого гатунку це видання — популярне чи науково-археографічне, від чого і залежало вирішення питання повторної публікації³⁵. Зрозуміло, що багатьох з цих проблем взагалі б не існувало, аби АК давала більш конкретні вказівки або ж повідомила місцеві архіви про характер видань, що входили до її плану.

Так само у надрах АК залишилися всі розробки і проекти Правил видання архівних документів. Навіть проект В.Веретеннікова, що планувався до широкого вжитку після опрацювання, не був доведений до відома архівних установ. В цьому полягало одне з слабких місць в роботі комісії. Маючи на меті залучити до археографічної праці якомога ширше коло архівістів, АК ЦАУ практично не давала їм конкретних настанов та методичних рекомендацій.

Протягом 1930 р. АК ЦАУ двічі зверталася до державних архівів з проханням організувати евристичну роботу по пошуку документів 1905-1907 рр. З суто технічного боку вказівки зводилися до необхідності архівістам переглянути діловодні фонди тогочасних адміністративних, судових, поліцейських установ, промислових підприємств, відібрати там "самі цінні з науково-історичного боку архівні документи і опублікувати їх". Подальший текст настанов дещо уточнював коло пошуків: "фонди жандармських управлінь та охоронних відділів, губернаторів (особливо діловодство таємного стола), тимчасових генерал-губернаторів, градоначальників, поліцмейстерів і ісправників, судових палат і округових судів, округових військових судів, фабрично-заводських інспекцій, губернських присутствій та повітових з'їздів, земських начальників, дворянських депутатських зборів та предводителів дворянства, повітових і губернських комісій "по возмещению убытков, понесенных владельцами от аграрных беспорядков"³⁶.

III. Джерелознавчі галузі знань

Проте ці вказівки не давали жодних настанов щодо характеру підготовки документів до збірника, їхнього опрацювання, оформлення, коментування, і не даремно у проф. Мерзона з Одеси виникло цілком природне запитання — чи це популярне, чи науково-археографічне видання?³⁷

Ще більше питань виникало при підготовці оглядів фондів до 25-річчя революції: 1905-1907 рр., що їх мав вмішувати журнал "Архівна справа". Хоча вказівки редакції з цього приводу були дуже чіткими (розписувався навіть зміст усіх чотирьох частин огляду)³⁸, після вміщення перших же публікацій до АК почали надходити запити щодо розміру оглядів та особливостей окремих його розділів. Крім того, деякі археографи (П.Федоренко з Чернігова, О.Покровський з Одеси) справедливо вважали за краще замість кількох оглядів по фондах одного архіву підготувати один огляд, що охоплював всі документи 1905-1907 рр. в архіві³⁹.

Мабуть, ці невдачі на шляху розробки загальних вказівок змусили, зокрема архівознавчу секцію АК так багато уваги приділити обговоренню засад такого важливого видання, як Опис Коша Запорозької Січі". Унікальність самого фонду, відсутність досвіду по підготовці такого роду видань змусили як безпосереднього виконавця (О.Рябініна-Склярєвського), так і членів секції вирішувати практично всі спірні питання у ході широкої дискусії.

Одеський археограф О.Рябінін-Склярєвський, до початку роботи над архівом, розробив докладний план опису цього важливого фонду. План включав: короткий огляд історії установи (0,5 арк.), історію самого фонду (0,25 арк.), самий опис на 4-5 аркушів та тематичний показник на 0,5 арк. Саме такий план був узгоджений з керівником ЦАУ та одним із провідних харківських науковців, проф. Є.І.Івановим, під час грудневої наради архівістів 1928 р.⁴⁰ У прикладеному зразку О.Рябінін-Склярєвський продемонстрував, що він намагається описувати кожну справу дуже докладно, практично подокументно. У заголовок примірного описання першої справи фонду вносилися зміст та дати найважливіших документів справи, вказувалося їхнє авторство, оригінальність, адресати. Також позначалося, що саме до справи додав попередній власник фонду, історик А.Скальковський, де саме, і ким видрукувані окремі документи справи. Водночас одеський архівіст вказував на порушення хронології при формуванні першої та другої справ, і пропонував при впорядкуванні фонду перемістити окремі документи за хронологією та внутрішньою логікою⁴¹.

На жаль, відповідь керівництва ЦАУ на такі досить сміливі пропозиції не збереглася; відомо лише, що М.Рубач запропонував підготувати висновки проф. В.Веретєннікову. Але очевидно, що ні ідея переформування справ, ні пропозиції широкого їх описання не знайшли підтримки. Рябінін-Склярєвський завершив першу частину у березні 1929 р., а другу — десь наприкінці 1929 - початку 1930 рр.

Обговоренню цієї — найпершої праці АК такого обсягу і значення — було присвячено кілька засідань Архівознавчої секції АК. Для нас детальний розгляд цього обговорення становить значний інтерес саме з точки зору вироблення наукових принципів підготовки довідкових видань АК.

Ретельно вивчивши рукопис Рябініна-Склярєвського, вчений секретар АК М.Горбань зробив загальний висновок, що "у цілому велика хаотичність, з археографічного погляду потрібна велика археографічна проробка", тому "визнати за неможливе видати описа в такому стані".

Конкретні ж зауваження М.Горбань робив такі: не варто давати інвентарні номери справ, які присвоїли їм А.Скальковський та О.Міллер, оскільки вони нічого не дають досліднику та читачеві. Ціла низка назв не відповідає їхньому змісту, і взагалі, навіщо давати і назву справи, і розписувати її зміст. Недоцільна подвійна хронологія — дати у назві справи і окремо по документах, тим більше, що іноді вони заперечують одна одну; має бути уніфікація назв справ та інституцій, що в них згадуються. Висловлювалися також зауваження щодо оригінальності окремих документів, про які більшість вчених засвідчували, що вони — підробки⁴².

Утім, на нашу думку, більшості з цих зауважень не було б, аби АК вчасно розглянула ті проекти, що одеський архівіст давав на апробацію, і однозначно висловила свою думку щодо того шляху описання, який обрав археограф. Проте єдиної думки не було і цього разу. 25 березня 1930 р., на засіданні архівознавчої секції, прикладом, В.Барвінський відстоював необхідність збереження у виданні старих ділових назв справ, а також назв, що їх дав А.Скальковський. Лише у випадку, коли назви немає взагалі, упорядник може дати свою. Все це має бути обумовлено — чи у передмові, чи у примітках. З ним погодився П.Білик, який звернув увагу на необхідність такої переробки опису, щоб "замість

III. Джерелознавчі галузі знань

характеристики окремих документів, імен та хронологічних дат подати в стислій формі зміст "справи". Інші учасники обговорення наголошували на необхідності спрощення нумерації справ, неможливості їхньої перешивки, що може лише завдати шкоди фізичній схоронності документів, та переробці передмови.

Секція по підсумках обговорення постановила: "Видання опису "Коша Січі Запорозької" повинно складатися з таких основних елементів: 1) передмови, 2) нумерації, 3) назви "справ", 4) розшифровки змісту "справ", 5) вказівки на зміст найважливіших документів у "справі" і 6) примітки". Передмова мала викладати історію не самої Січі, а тільки фонду та його наукового використання, нумерація — лише порядкова, назви зберегти діловодні; якщо були назви Скальковського — дати їх. "Решту ж справ, де немає назв ні старих канцелярських, ні назв Скальковського, позначати назвами, що їх дає Рябінін-Скляревський", широко використати примітки. Авторів доручалося переробити текст опису згідно зауважень⁴³.

М.Горбань, на якого покладалося загальне редагування опису, додатково наголошував потім на рішучому дотриманні хронологічного принципу в описаних справах, уніфікації нових назв, аби вони повністю відповідали змістові і розкривали його⁴⁴.

Звичайно, така оцінка його праці викликала незадоволення одеського архівіста. Він запропонував залучити до роботи над описом іншу людину і намагався довести свою точку зору. За його словами, дотримання усіх вимог описання фонду "за формою № 3" не дозволить виявити всю унікальність та оригінальність Кошових документів. Ще більш несприйнятливо зустрів дослідник пропозицію зберегти назви Скальковського: "Назви справ за Скальковським продовжують монополію цього історика консервативнішого часу XIX ст. над Запорозьким архівом. Це буде не уява змісту Кошовою канцелярією, а уяви 1840-1880 рр. історика, шанованого пенсією Миколи I за "Історію Нової Сьчи". Одеський архівіст звертав увагу на оригінальність опису цього унікального фонду, доводячи, що механічно прикладати до нього ті настанови, що розробив їх В. Романовський у своєму підручнику з архівознавства, неможливо. Це не дасть змоги, прикладом, визначити оригінальність документів, факти їхньої публікації тощо⁴⁵.

Секція не прийняла пропозицію Рябініна-Скляревського передати впорядкування опису в інші руки. Що ж до назв А.Скальковського, то наголошувалося: "Слід їх теж лишити не через те, що вони належать саме Скальковському, а через те, що, зберігаючи їх, ми тим самим залишимо попередні факти історії цього фонду, історії його впорядкування тощо". Разом з тим не заперечувалося проти подання, поряд з ними, назв упорядника, що розкривають зміст документів справи⁴⁶.

Ще одне обговорення проблем видання опису відбулось вже в Одесі на початку серпня 1930 р., під час перебування там представників АК Горбаня та Шпунта. Остаточоно вирішувалася доля назв А.Скальковського. М.Горбань наводив на свою користь той аргумент, що назви вже введені Скальковським до наукового обігу, на них покликалися історики. Доцільно дати ті назви у дужках, поряд з новими назвами справ, що їх дає упорядник. З Горбанем погодилися Р.Шпунт, Н.Рубінштейн, О.Покровський, В.Селінов, які брали участь у нараді. О.Рябінін-Скляревський відстоював свою точку зору, посиляючись на "консервативне освітлення істориком 1840-1880 рр. всього фонду" та наявність таких назв менш як на половину справ. Проте нарада не погодилась із ним і настоювала на необхідності подання старих назв хоча б у дужках, поруч з назвами Рябініна-Скляревського⁴⁷.

Таким чином, засадничі питання видання опису були вирішені спільними зусиллями. Вони полягали в тому, що видається не опис всього архіву, тобто подокументний, а опис справ. Щодо заголовків, то перевага надавалася оригінальним, зробленим ще у Кошовій канцелярії, потім йшли заголовки справ, дані А.Скальковським. Поруч з ними, аби певним чином розшифрувати зміст справ, мали бути заголовки упорядника. Проте вони не мали охоплювати усі документи, що входили до справи, розшифруванню підлягали лише найголовніші та найцінніші з них.

На таких засадах О.Рябінін-Скляревський переробив свою працю, вносячи зміни до вже готового тексту, надісланого до Харкова ще на початку літа⁴⁸. Наприкінці серпня архівознавча секція розглянула всю працю і визнала за можливе її видання за умови ретельного редагування М.Горбанем⁴⁹.

Для повного завершення роботи, крім нього, довелося запросити ще київського археографа М.Тищенка, який зайнявся редагуванням приміток та покажчика до фонду, що теж не задовольнили АК. Тищенко вже і вів до кінця всю роботу з видання опису⁵⁰.

III. Джерелознавчі галузі знань

Спільні зусилля трьох видатних археографів та всієї архівознавчої секції АК призвели до того, що у світ було випущено унікальний опис документів. Досить навести його характеристику, дану видатним знавцем запорозьких документів О.М.Апанович: "Завдяки цьому дуже цінному довідковому виданню, в якому на високому науковому рівні описувалась коротко, але змістовно кожна з 365 справ і подавався історичний нарис архівного фонду, вітчизняні та зарубіжні дослідники, дізнавшись про існування унікального архіву, мали змогу попередньо одержати уявлення про його матеріали..."⁵¹

(далі буде)

¹ Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. - Х., 1927. - С.161.

² Там само. - С.161-163.

³ Див.: Бутич І.Л. Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. - К., 1968. - Вип.3. - С.170-171.

⁴ Романовський В. Нариси з архівознавства... - С.151 - 154.

⁵ Див.: ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.787. - Арк.15 - 16-зв; Спр.1087. - Арк.87.

⁶ В.Романовський (рец.). Український археографічний збірник. Київ. 1926. Видала АК УАН // Архівна справа. - Х., 1928. - № 5-6. - С.108.

⁷ Там само. - С.108-109.

⁸ В.Романовський (рец.). Український археографічний збірник. Київ, 1926. Видала АК УАН // Архівна справа. - Х., 1828. - №5-6. - С.109-110.

⁹ Романовський В. (рец.). Ю.Семеновський. Видавнич символіка. Проект встановити єдність. Варшава. 1927 // Архівна справа Х., 1928. - № 7. - С.86-87.

¹⁰ Романовський В. (рец.). Н.Бельчиков. Теорія археографії. 73 с. М.-Л., 1929 // Архівна справа. - Х., 1930. - № 3 (14). - С.137.

¹¹ Там само. - С.138.

¹² Див.: Бутич І.Л. Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. - К., 1968. - Вип.3. - С.170-171.

¹³ ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.1212. - Аарк.1-2-зв.

¹⁴ Там само. - Спр.995. - Арк.4-5.

¹⁵ Там само. - Арк.3.

¹⁶ Там само. - Арк.12.

¹⁷ Там само. - Спр.1212. - Арк.20.

¹⁸ Там само. - Арк.20 зв.

¹⁹ Там само. - Спр.995. - Арк.44-45.

²⁰ Там само. - Спр.1212. - Арк.17-19.

²¹ Бутич І.Л. Правила видання історичних документів // Український історичний журнал. - 1971. - № 5. - С.30.

²² ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.1206. - Арк.20-21.

²³ Див.: Бутич І.Л. Правила видання історичних документів // Український історичний журнал. - 1971. - № 5. - С.30; Кіржаєв С.М. З історії праці АК ВУАН щодо створення правил видання документів // Український археографічний щорічник. - К., 1993. - Вип.2. - С.27.

²⁴ Кіржаєв С.М. З історії праці АК ВУАН... - С.24.

²⁵ ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.1206. - Арк.16-19.

²⁶ ІР НЕУВ. - Ф.10. - Спр.9581. - Арк.1-4.

²⁷ ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.1206. - Арк.4-4 зв.

²⁸ Там само. - Арк.6.

²⁹ Там само. - Арк.1-3.

³⁰ Там само. - Спр.1211. - Арк.79.

³¹ Там само. - Спр.1212. - Арк.15-15 зв.

³² Там само. - Арк.16.

³³ Там само. - Спр.936. - Арк.2-2 зв.

³⁴ Там само. - Спр.1211. - Арк.24.

³⁵ Там само. - Арк.64.

³⁶ Там само. - Арк.17-18.

³⁷ Там само. - Арк.64.

³⁸ Там само. - Арк.76.

³⁹ Там само. - Арк.60, 69 - 69-зв.

⁴⁰ Там само. - Спр.1194. - Арк.62.

⁴¹ Там само. - Арк.63.

⁴² Там само. - Спр.994. - Арк.26.

⁴³ Там само. - Арк.23 - 24.

⁴⁴ Там само. - Арк.30 - 31.

⁴⁵ Там само. - Арк.40 - 41.

⁴⁶ Там само. - Арк.42.

⁴⁷ Там само. - Спр.1510. - Арк.22.

⁴⁸ Там само. - Спр.1211. - Арк.30.

⁴⁹ Там само. - Спр.994. - Арк.43.

⁵⁰ Там само. - Спр.995. - Арк.13-14, 37-38.

⁵¹ Апанович О.М. Архів Коша Запорозької Січі // Архіви України. - 1989. - № 6. - С.26.